

Chalúpka Ján
Autorka textu: Marta Balážová

Charakteristika jednou vetou:

Slovenský národovec a klasicistický dramatik, ktorý sa zapísal do dejín našej literatúry satirickým pohľadom na dobovú spoločnosť, najmä na národne ľahostajnú časť meštianstva a odnárodnené zemianstvo; vytvoril modelové mestečko Kocúrkovo, ktoré je dodnes symbolom výsmechu z malicherností malomeštiackeho života.

Životopisné údaje:

Ján Chalúpka sa narodil 28. októbra 1791 v rodine evanjelického farára v Hornej Mičinej. Jeho mladším bratom bol romantický básnik Samo Chalúpka. Gymnázium vyštudoval v Ožďanoch a v Levoči, ďalej sa vzdelával na kolégiu v Prešove a v Blatnom Potoku. Dva roky pracoval ako domáci učiteľ, potom odišiel na univerzitu do Jeny, kde završil svoje teologické, filozofické a filologické vzdelávanie. Bol jazykovo veľmi nadaný, ovládal 10 jazykov. Po návrate na Slovensko učil na gymnáziu v Ožďanoch a na lýceu v Kežmarku. V roku 1824 sa stal farárom v Brezne, kde zostal až do konca života. V 60. rokoch sa dokonca zasadzoval o to, aby sa Brezno stalo sídlom Matice slovenskej. V roku 1824 bol členom deputácie slovenských národovcov na viedenský dvor a neskôr súhlasil aj s akciami slovenského povstania v rokoch 1848 - 1849. Zomrel v Brezne 15. júla 1871.

Diela:

Myšlienkové i umelecké jadro tvorby Jána Chalúpku obsahuje jeho dramatická prvotina **Kocúrkovo** s podtitulom Len aby sme v hanbe nezostali. Chalúpka v divadelnej hre predstavuje odumierajúci svet zemanov a rodiaci sa svet slovenskej inteligencie. Je to satirická fraška, v prvej verzii napísaná slovakizovanou češtinou, v ktorej autor zobrazil tri spoločenské vrstvy malomesta. Zemanov zastupuje Pán z Chudobíc, ktorý pôsobí ako cirkevný a školský inšpektor, pritom má veľké medzery vo vzdelávaní a žije chudobne aj so svojim synom. Slepo obdivuje Maďarov a používa ich reč, aby vynikol. Druhou vrstvou sú remeselníci, zastupuje ich čižmársky majster Tesnošil a jeho rodina. Autor ho kritizuje, že žije spiatočnicky a nie je ani dobrým majstrom. Tesnošil je namyslený, používa maďarčinu, hoci ju dobre neovláda, len aby sa mohol vyvyšovať nad ostatných kocúrkovčanov. Jeho žena Madlena je typická malomestská intrigánka a klebetnica. Ide jej len o to, „aby sme v hanbe nezostali“. Inteligenciu zastupuje mladý vzdelaný učiteľ Svoboda, je to vtipný optimista, ktorý dobre ovláda cudzie jazyky, ale je hrdý na svoj slovenský pôvod a odmieta odnárodnovanie. Možno ho považovať za predobraz štúrovskej mládeže. Hra Kocúrkovo zostala dodnes v repertoári ochotníckych i profesionálnych divadiel. Pojem „kocúrkovčina“ sa stal výstižným pomenovaním pre obmedzenosť, rodinkárstvo, nezmyselné konanie, ale aj opičenie sa po cudzích vzoroch a malomestskú pýchu. V ďalších Chalúpkových divadelných hrách (napísal ich 9 a 7 z nich sa odohráva v Kocúrkove, výnimkou sú len hry **Dobrovoľníci** a **Hrdá pýcha skrotla**) sa podobne ako v hre Kocúrkovo vysmieva životnému štýlu mešťanov, remeselníkov i úradníkov, ale robí si posmech i z novej ženskej módy, malicherností, klebetenia, kartárstva a podobne. Sú to veselohry, ktoré písal tiež v slovakizovanej češtine, rovnako ako Kocúrkovo: **Všetko naopak** s podtitulom Tesnošilova Anička sa žení a Honzík sa vydáva, **Trasoritka** alebo Stará láska sa predsa dočkala, **Trinásta hodina** alebo Veď sa nahľadíme, kto bude hlásnikom v Kocúrkove, **Starúš plesnivec** alebo Štyri svadby na jednom pohrebe v Kocúrkove, **Fuk a Huk**, fraška v jednom dejstve a **Juvelír**. Ostrý výsmech z malomeštiackej povýšenosti nachádzame aj v Chalúpkovom satirickom románe **Bendeguz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtaforint**. **Donkichotiáda podľa najnovšej módy**. V „donkichotiáde“, sa dvaja turčianski zemanovia vydávajú hľadať pravlasť Maďarov. Táto próza je zároveň paródiou na knihu Náčrty najstarších

dejín maďarského národa od Istvána Horvátha, ktorý pokladal maďarský národ za najstarší na svete. Dielo Bendegúz vyšlo v nemčine v roku 1841.

Podrobnejšie o dielach:

Kocúrkovo alebo len aby sme v hanbe nezostali - veselohra sa hneď po svojom vzniku stala najobľúbenejšou divadelnou hrou ochotníckeho repertoáru, najmä preto, lebo Chalúпка v nej jednoznačne vyjadril to, čo národný život na Slovensku v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 19. storočia veľmi potreboval: myšlienku uvedomiť si príslušnosť k slovenskému národu, oslobodiť sa od lipnutia na tradičných, zdedených formách spoločenského života, od zvyku poklonkovať cudzím kultúram. Hra má tri dejstvá, v prvom obyvatelia Kocúrkova zvolia za učiteľa - rektora Svobodu. Všetky kocúrkovské matky ho obdivujú a chceli by ho získať za ženícha pre svoje dcéry. V druhom dejstve, ktoré sa odohráva pod Tatrami vezme učiteľ svojich žiakov na výlet a pri návrate domov ich prepadnú zbojníci. Chalúпка s tejto časti hry oživil zbojnícku tematiku, zbojníkov však neidealizuje. V záverečnom dejstve sa učiteľ Svoboda zaľúbi do krásnej Ľudmily, dcéry bývalého učiteľa a ožení sa s ňou. Problematika Kocúrkova a jej umelecké spracovanie sa stalo vzorom aj pre ďalších slovenských autorov, napríklad motív z príbehu pána z Chudobíc rozvinul Jonáš Záborský vo svojom dramatickom diele Najdúch, motív „tesnošilovčiny“ nájdeme v inej podobe v Palárikovej veselohre Inkognito.

Všetko naopak alebo Tesnošilová Anička sa žení a Honzík sa vydáva - hra nadväzuje viacerými motívmi na Kocúrkovo. Zobrazuje život v rodine čižmára Tesnošila, keď sú už jeho deti Honzík a Anička dospelé. Anička bola na výchove na Spiši a predvádza sa svojimi znalosťami nemčiny - na jej príklade vyjadril autor svoj postoj k odrodilstvu, ale aj prospechárstvu a snobizmu. Dôsledky Tesnošilovej pomýlenej výchovy sa ukázali aj na Honzíkovi, vyučil sa síce za čižmára, ale remeslo ho neteší, neovláda ho, výučný list dostal z protekcie, lebo je Tesnošilov syn. Otec chce Honzíka oženiť so starou pannou Trasoritkou, ale Honzík ľúbi jej chovanicu Johanku a na protest proti otcovmu nátlaku sa dá zverbovať na vojnu. Honzíkovi sa dramatik v hre menej posmieva ako ostatným postavám. Komickou postavou je Anička, ktorá nič nevie, nič necíti, celé jej správanie je poznačené prázdnu spoločenskou formou. Chce sa vydať za krajičského tovariša Cvernu, ale vojaci v ňom spoznajú regrúta, vezmú ho na vojnu a Anička sa na želanie rodičov ľahostajne vydá za starého notára Kvasivera. Stelesnením falošnej kocúrkovskej morálky je stará panna Trasoritka, keď nepochodí u Honzíka, dobrý jej je aj kaprál Dunaparti. Ten zohráva aj pozitívnu úlohu, nájde spôsob ako vykúpiť Honzíka z vojenčiny, aby sa mohol oženiť s Johankou (hoci pritom myslí na svoj osoh).

Trasoritka alebo Stará láska sa predsa dočkala - v ďalšom príbehu z Kocúrkova chcel autor osláviť vernú lásku kocúrkovčanov Frntolína a Trasoritky, ktorí sa po dlhom odlúčení znova stretnú, tentoraz navždy.

Román Bendegúz, Ďula Kolompoš a Pišta Kurtaforint - donkichotiádu podľa najnovšej módy, ktorej hrdinami sú tri osoby, dvaja pomaďarčení turčianski zemanovia a jeden sluha, vydal Ján Chalúпка v nemeckom Lipsku a vytlačenej bola švabachom. Kniha bola na titulných listoch podpísaná niekoľkými pseudonymami - P. P-s, Petrus Paulus Schramko. Chalúпка chcel zostať ako autor anonymný, čo sa mu aj podarilo. Až neskôr priateľom a priaznivcom odhalil svoje autorstvo. Hrdinovia románu - hrdí turčianski zemanovia - Arpád Kazimír a Ján Slanina boli v skutočnosti sedmoslivkári, ktorí si spotvorili mená: prvý podľa poprekrúcaného mena akéhosi hrdinu z maďarských pradejín Bendegúza, druhý dostal meno Ďula Kolompoš - Zvodca. Sluhu Štefana Drobného premenoval Bendegúz na Pištu Kurtaforinta - Krátkeho zlatníka. Pretože k menám patrí aj sláva, mala im ju priniesť objavná cesta. Vydali sa na donkichotovské putovanie, lenže nie kvôli sladkej Dulcinei ako nesmrteľný Don Quijote, ale ich cieľom bolo nájsť korene „svojho“ maďarského národa v jeho prasídlach kdesi v Ázii a dokázať tak jeho starobylý pôvod. Objavná cesta sa začala snom, v ktorom bájný praotec

Maďarov Atila pasuje Bendegúza na rytiera a on v tom videl symbolické poverenie vydať sa na hrdinskú cestu. Cestovatelia sa však ďalej ako za hranice Uhorska nedostali. V závere románu autor necháva hrdinov dožívať na ich majetkoch, v rozpadávajúcich sa zemianskych kúriách s pocitmi veľkolepých výsledkov z objavnej cesty. Cestovateľské dobrodružstvá tvoria osnovu románu a dialógy Bendegúza a Ďulu sú prostriedkom, ako kruto ironicky vysmiať vtedajšie odnárodňovanie a pomaďarčovanie sa niektorých - najmä vyšších vrstiev slovenského národa v Uhorsku. Iba tretí z trojlístka - Pišta zostal predstaviteľom zdravého sedliackeho rozumu, vždy chce zo situácie vyťažiť niečo výhodné pre seba.

Úryvky:

Kocúrkovo

1. ukážka z hry

(Tesnošil oblieka sa a kefuje nohavice. Madlena jeho trojrohý klobúk v ruke drží)

Tesnošil: Len sa ty na mňa spoľahni, szívem, a nič sa neboj. Ako tu vidíš Tesnošil Jánoša, tak bude môj sused rektorom v Kocúrkove. (Utiera si fúzy) lebo sa mi všetko tak vidí, lelkem, hogy reá pillantott egyett leányomra, amint a magyar mondja. - Ale som to ešte nikomu nepovedal. Nech to medzi nami zostane!

Madlena: To ste veru mohli po celom Kocúrkove hlásať, Tesnošil uram, a predsa by nikto nebol prezradil vaše tajomstvo. I ja teraz len toľko viem, koľko predtým. - Vy vždy len vašu maďarčinu meliete, a ja tomu toľko rozumiem ako hus do piva.

Tesnošil: Pravda, pravda, že ten nerozumie, kto nevykročil z Kocúrkova, ale rozumie bezzeg, kto bol v Miškovci na vandrovke alebo vo Veľkom Varadíne, Nagy Váradon, amint a magyar mondja. - Ja povedám, že môj pán sused zamilovanými očima po našej Aničke strieľa.

Madlena: Veru som to i ja už minulé vakácie spozorovala, že oka z nej nespustí. - A ona by, tuším, tiež proti tomu nebola, keby to šťastie Martinka potkalo.

Tesnošil: Agy szó annyi mint száz. To ani ináče nebude.

Madlena: A ak nebude ten, bude iný. Slyšať, že má akýsi Turčan či Lupták viac ako pol konventu po svojej strane a že mu akýsi pletkár napred písal, aby s našimi študentmi sem pospiechal.

Tesnošil: Ty, fiam, na piesku buduješ. A uvidíš, že takto nevyhráme.

Madlena: Ja neviem, prečo by sme nevyhrali. - Moja Anička sa veru vždy môže páčiť takému pánovi, aký je pán rektor kocúrkovský. - Daj ti mi bože!

Tesnošil: To ja tak nerozumiem, ale že terajší študenti sú „synovia sveta a opatrní vo svojich veciach“, ako sa v evanjelii čítava. Ej, sú to za majstri! Oni sa ti zavčasu zaopatria a nejednu tak vedia ošialiť, až im jedna na lep sadne. - A preto budem silou mocou za suseda bojovať...

2. ukážka z hry

Pán z Chudobíc: Ja sa s vami do dišputácie nepúšťam, len na to vás upomínam, že sme vás pod tou výnimkou za rektora povolali...

Svoboda:... aby som deti maďarčine pilne vyučoval. - A to aj urobím, lebo viem, že bez maďarskej reči nadnes si v Uhorsku ani chleba nenadobudneš a keby to šlo po hlave nerozumných, nebolo by bez nej ani hlásnika v Kocúrkove.

Pán z Chudobíc: Ja som to u nás ten obyčaj uviedol, aby sa deti na ulici po maďarsky klaňali: Jó, regelt, ešvít, adjon išten! (Dobré ráno, dobrý večer, daj bože!)

Svoboda: Ja vám viac poviem. - My sme sa v Ožďanoch Otčenáš po grécky modlievali, ale preto sme sa i po maďarsky naučili a slovenčinu nezabudli.

Pán z Chudobíc: Ale tá sa musí vykoreniť. - Keby náš kňaz nebol taký incarnatus Slavus, musel by mi aspoň na výročné slávnosti po maďarsky kázať, ako vraj tam pri Dunaji v Štítniku. - Tento náš ale len tú mizernú slovenčinu melie nedeľu po nedeľi.

Svoboda: (pre seba) Beata simplicitas! (Nahlas) To už vidím, že je vaša urodzenosť prepiaty priateľ maďarčiny.

Pán z Chudobíc: Dal by som za ňu i čo nemám, poslednú košeľu i len tento krk by som obetoval.

Svoboda: Ja nie tak. Za maďarskú gramatiku by som si ja nedal krk vykrútiť, ba ani vlas na hlave sa nemá nikomu pohnúť. - Ale to ma mrzí, keď naši mladí ľudia, rodom Maďari, sa cudzím rečiam učia a svoju zanedbávajú...

Bendegúz

„A kam vlastne chcete ísť, páni moji?“ spýtal sa zhovorčivý znalec Písma. „Máte dobre ujasnené, čo chcete? A kde teda predpokladáte pro primo prasídlo našich otcov? A pro secundo kde sídlili naposledy, pred príchodom do Užhorodu? Lebo, páni moji, to sú dve celkom rozdielne otázky. Prestáhovali sa sem z Atelkuzu, či z Uralu? Bývali bedysi na Urale, či na Kaukaze alebo v Juhrii? Viete vy, čo je fínsky svet? Ak nota bene veríte, že Maďari tam mali svoje prasídla. Študovali ste Horvátove Rajzolatok, a piaristu Desericiusa? Viete asi dobre, čo vyčítal Peter Veľký Fraňovi Rákocsimu, kým žil v Poľsku: že Maďari sú jeho poddaní, lebo sa vykradli z jeho provincie Juhrie. Áno, páni moji, tak treba vec brať a zo všetkých strán ju pozorovať, dobre vyvariť a pretrepať. Predovšetkým je však potrebný zrelo premyslený plán, a ten ťažko možno navrhnuť, keď niekto nie je doma v zemepise, miestopise a chronológii, teda i v astronómii, a predovšetkým v dejinách jednotlivých ázijských národov, najmä Kirgizov, Turkménov, Tatárov, Fínov, Laponcov, a keď bude treba aj Čeremisov. Chudákovi Bendegúzovi vlasy dupkom vstávali, keď ten človek povytáhoval také učené veci. „Ako to zamýšľate vykonať?“ pokračoval ďalej, „aký plán cesty ste si vlastne spravili? Bendegúz si odkašľal, prv než odpovedal, že z istých dôvodov sa vzdajú ďalšej cesty Sedmohradskom, a hneď pôjdu cez Mehádiu do Oršovy. „Tam, ku katovi,“ zamrmlal pisár, zamestnaný na guberniu, ktorý sa tiež chcel zúčastniť na rozhovore, „do Oršovy? Chcete si zvoliť pravdepodobne najkratšiu cestu, hehehe!“ „Máme na to svoje príčiny, ktoré nie sme povinní vyspať každému posmešníkovi“ povedal uštipačne Bendegúz...

(úryvok z románu)

Myšlienky:

„Quid rides? De te fabula narratur! - Čo sa smeješ? Reč je o tebe!
(Ján Chalúpkova v predslove k veselohre Kocúrkovo)

„Sotvaktorá knižka toľme skundolila prach ako Chalúpkove divadelnie kusy. Zjavily sa v krátkych lehotách za sebou: „Kocourkovo anebo Jen aby sme v hanbě nezůstali. Veselá hra ve třech jednáních“, v Levoči r. 1830, „Všecko naopak aneb Těsnošilova Anička se žení a Honzík se vydává. Veselá hra v pěti jednáních“, v Prahe r. 1832, „Trasořitka anebo Stará láska se přece dočkala. Fraška ve třech jednáních“, v Lipt. Sv. Mikuláši u Fejérpatakyho r. 1833“ a „Starouš plesnivec anebo Čtyry svadby na jednom pohřebě v Kocourkově. Fraška ve třech jednáních“, tamže r. 1837 - dráždiac obecenstvo zatajeným menom pôvodcovým, pichľavými poznámkami a úvodmi a najmä niektorými figúrami. Ale boli i za figúry postavy Chalúpkove! Momentálna fotografia nevládala by lepšie zachytiť majstra Tesnošila, pána z Chudobíc, doktora Lesebucha, Pomazala, ako ich na papier pokládol autor. „Slávy dcéra“, „Svatopluk“ ostaly iba v inteligencii, „Kocúrkovo preniklo do najspodnejších vrstiev národa: pán-nepán sháňali sa po ňom, ani po ôsmom dive sveta. Päťsto exemplárov rozchytalo sa chvatom; obce sa škriepily, na ktorú z nich padá satira spisovateľova; osoby, poznávajúce sa vo figúrach básnikových, cestou tlačiaru, cenzora, pravotára chceli vykutať posmešníka. Ani uznanie nevystalo: arciknieža Jozef, miestodržiteľ v Čechách, naučil sa česky z „Kocúrkova“ a Kopitar písal Kollárovi: Kocúrkovistae dic: Euge! Macte! Ultro! Gratulamur Slavici nasci Voltairios - Dobře! Výborne! Len ďalej! Blahoželáme Slovákovi, že sa im narodili Voltairovia!“ (Jaroslav Vlček: Dejiny literatúry slovenskej, 1890)

„Kocúrkovana poznáš po reči ako vtáka po perí, lebo slyšíš ustavične slová, ktoré nemčinou, latinčinou, maďarčinou a bohvie akou-činou páchnu: kolbász miesto klobása, ablak miesto oblok, pálenka miesto pálenka, galuška miesto haluška, bárány, vačora, abrak, barázda, kaláč atď, ba i gvalt, unterhaltunk, framutra, to oni všetko v jedno s virtusom a societásom pomiešajú...“ (Ján Chalúpka o Kocúrkove)

„Prečo vydal Chalúpka Bendegúza v nemčine? Hlavná príčina tkvela v tom, že v Uhorsku by sa vtedy sotva bol našiel vydavateľ, ktorý by si páčil prsty vydaním takej krutej satiry na vtedajšiu privilegovanú - hoci už upadajúcu - spoločenskú vrstvu - zemianstvo.“ (Tomáš Oravec v doslove k prekladu z roku 1983. Knihu preložil do slovenčiny Ján Vladimír Ormis)

Zaujímavosti:

Chalúpka písal bežne v štyroch jazykoch: v biblickej češtine (po roku 1843 prešiel ako jeden z prvých slovenských literátov na štúrovskú spisovnú slovenčinu a na sklonku života do nej prepísal aj všetky svoje divadelné hry), v latinčine (najmä správy pre vrchnosť počas učiteľovania v Ožďanoch a Kežmarku), po maďarsky (hra Starý plesnivec vyšla najskôr po maďarsky) a po nemecky (väčšinu politických a polemických článkov a román Bendegúz).

V románe Bendegúz nájdeme v texte množstvo citátov v ôsmich jazykoch, okrem nemčiny, ktorou je román napísaný. Svedčí to o autorových nevšedných jazykových znalostiach a tiež o mimoriadnom prehľade vo vtedy dostupnej svetovej literatúre.

Vo svojich divadelných hrách Chalúpka svoje postavy i prostredie, v ktorom žili, zobrazoval i pomenoval tak, aby nebolo pochybností, čo je mravné a čo nemravné, čo je pokrytecké a čo nie, čo má budúcnosť a čo musí zaniknúť.

Okrem divadelných hier a próz písal Ján Chalúpka cirkevné duchovné piesne, kázne a historické štúdie a ako ľudovýchovní pracovník brožúry, propagujúce sporiteľníctvo.

Život upadajúcej zemianskej vrstvy neskôr zobrazil vo svojom vrcholnom diele Reštavrícia ešte výraznejšie Ján Kalinčiak. Prvolezcom bol však svojím románom Bendegúz Ján Chalúpka.